

**rasprave,
studije
i
članci**

UDK 908(497.6)
Pregledni rad

Snježana VASILJ

PRILOG RAZMIŠLJANJU O ZONAMA NASELJENOSTI BiH U DOBA ANTIKE

Ovaj rad je pokušaj, na primjeru Hercegovine, objašnjenja procesa, koji su tijekom antike doveli do izdvajanja četiri prepoznatljive urbane zone na prostoru BiH. I dok su u centralnoj, sjeveroistočnoj i sjeverozapadnoj Bosni, pri tome, presudnu ulogu imali geomorfološki faktori, na prostoru Hercegovine presudnim se pokazala rijeka Neretva. Ona je sa svojim pritokama, tijekom milenija, određivala sudbinu ovih prostora povezujući istočnu obalu Jadrana s unutrašnjošću, te utjecući na društvena, gospodarska i kulturna kretanja zajednica koje su uza nju obitavale i posebno je tijekom antike i urbanizirale.

Gоворити о процесу урбанизације на тлу БиХ у доба антике, с аспекта могућега континuitета, данас nije niti lagan, а niti jednostavan задатак. Razloge за то, на првом мјесту, treba tražiti у недостатној истражености, која ограничава сагледавање у цijelosti и реконструирање процеса који су, на одреденим пунктovима, актуелни од времена најраније прошлости, тоčnije од оних фаза пртвохисторије када епихорске zajednice почину, између осталих, улазити и у значајније урбани промјене.¹ Aktualizirat će se tijekom антике кроз сложене процесе romanizације прво Илирика, а затим и провинције Далматије, тако што ће уći у комплицирани систем управно-правних норма римске империјалне администрације, која је finalizirana у фази стјечења потпуних municipalnih права.²

¹ BOJANOVSKI, 1988., 71-72, 346.

² Isti, 1988., 345-354. У урбанијој традицији Илирика најчешће се спомињу два типа насеља епихорских zajedница: *castella*, средишта мањих родовских zajedница и *oppida* која

Napredak u tako komplikiranim sadržajima u potpunosti ne mora biti neizvjestan. Zahvaljujući iako skromnim rezultatima dosadašnjih istraživanja, povijesnim vrelima te epigrafskim i onomastičkim analizama, moguće je otvoriti temu koja bi, bar u nekim segmentima, mogla ukazati na neke procese urbanoga razvoja na prostoru BiH.³ Njihova posljedica jesu 4 urbane zone izdvojene i transparentno prepoznatljive na prostoru Hercegovine, u centralnoj, sjeveroistočnoj i sjeverozapadnoj Bosni, skoro identične s onim regijama koje i danas karakterizira naseljenost. Značajno je naglasiti da su u tim složenim procesima presudnu ulogu odigrali geomorfološki faktori koji su, više nego riječni tokovi (s izuzetkom Hercegovine), s karakterističnim rasporedom planinskih lanaca stvorili “zatvorene zemljopisne cjeline”⁴ koje su tijekom stoljeća utjecale na konsolidiranje plemenskih zajednica osiguravajući funkcioniranje njihovih plemenskih župa, ali i razdvajajući te najčešće nedobronamjerne susjede.

Te procese je posebno transparentno moguće pratiti na prostoru Hercegovine gdje se, osim geomorfoloških osobnosti, presudnim faktorom u procesu urbanizacije, ipak, pokazala rijeka Neretva koja je sa svojim pritokama: Ramom, Bunom, Bregavom, Trebižatom i Krupom tijekom milenija određivala sudbinu ovih prostora.⁵ Povezivala je istočnu obalu Jadrana s unutrašnjošću, ali i utjecala na međusobne odnose i kulturna kretanja plemenskih zajednica koje su obitavale uz njihove tokove.⁶

Da je, upravo, Neretva bila razlog takvom razvoju, dokazuju brojni arheološki nalazi još iz vremena prapovijesti kada su ovi prostori pružili utočište žiteljima kasnoga paleolitika. Ti tragovi, prepoznatljivi u gravuri pećine Badanj u kanjonu Bregave kod Stoca, svjedoče o epigravetjenskoj tradiciji, koja je ove krajeve kulturno povezala s jadransko-mediteranskim krugom paleolitske umjetnosti.⁷

nastaju uz gradinske utvrde i važe za centre teritorijalnih zajednica s određenom autonomijom. U vrijeme Rima, s procesom municipalizacije često mijenjaju status i postaju “naselja rimskog tipa”, ali samo s peregrinima s pravom rimskoga građanstva. Proces romanizacije moguće je pratiti po gentiliciju koga domoroci nose; npr., u Ljubuškom to su: Julii, Claudii, Flavii, Ulpia i Elia; u Stocu: Flavii i Aelii; u Konjicu Aelii i Aurelii, u Rami: Flavii, Ulpia i Aelii ili u Čapljinu jedan rijedak gentilicij Septimii.

³ Informativni uvid u stanje istraženosti pružaju: *Arheološki leksikon BiH*, 1988., tom I.-III. i *Arheološka karta*, Mape I.-IV.

⁴ BOJANOVSKI, 1988., 7

⁵ VASILJ, 2003., str. 125-140.

⁶ ZANINoviĆ, 1980., 173-180; BOJANOVSKI, 1988., str. 88-143.

⁷ BASLER, 1979., str. 348-354; WHALLON, 1989., str. 7-21; KUJUNDŽIĆ, 1989., str. 13-38.

Do značajnijih promjena u prapovijesti, ipak, dolazi u neolitiku kada se Neretva pokazala kao najjača neolitska prometnica.⁸ To znači, da su ovi prostori s jedne strane, genetskim i kulturološkim odrednicama, preko jadranske obale, postali dio cirkummediteranskoga svijeta, a s druge posredna zona preko koje su ti utjecaji prenošeni u unutrašnjost, a posebno u centralnu Bosnu.⁹ Izravan dokaz jesu arheološki ostaci neolitskih naselja registrirani u Zelenoj Pećini iznad vrela Bune,¹⁰ Čairima kod Stoca,¹¹ ali i u Lisićićima,¹² Ravlića i Hateljskoj pećini.¹³

I period eneolitika na prostor Hercegovine donosi značajne promjene do kojih nije došlo izravnom smjenom novih eneolitičkih populacija, nego dugotrajnim procesima koji su kulturološki mijenjali, eneolitizirali neolitsko nasljeđe.¹⁴ Iako te promjene, u prvim fazama, nisu bile posljedica etničkih promjena, njihovi tragovi su registrirani na više (točnije 14) lokaliteta, između kojih se izdvajaju: Guvnine kod Čapljine, Lazaruša, Jejinovača ili Hateljska pećina kod Stoca (Sl. 1).¹⁵ Te promjene do kojih je došlo pod utjecajem indoeuropskih seoba u potpunosti su bile zaokružene kroz brončano doba kada su u njegovoј završnoј fazi sazreli uvjeti za formiranje nukleusa budućih plemenskih zajednica, koje je povjesno vrijeme prepoznalo kao Ilire.¹⁶

Kontinuitet kulturnih procesa tijekom rane i srednje bronce nije prekidan. Iz toga perioda ovi prostori baštine više lokaliteta, koji su prepoznatljivi po brojnim gradinskim naseljima kao što su: Guvnine (Gagrice) u Domanovićima kod Stoca, Kičin iznad rječice Bunice, Kamenak u Čulima na rubu Mostarskoga blata i Prenju u dolini Bregave, ali i po naseljima na otvorenom: Bunko u Blagaju, Pijesci kod Žita ili Varvara u Rami, koja su unatoč takvoj brojnosti dala vrlo skroman brončanodobni materijal.¹⁷ Nedovoljna istraženost i nedostatak arheoloških nalaza, posebno onih izravno iz naselja, onemogüće donošenje preciznije slike o naseljima i naseljenosti toga perioda.

⁸ BENAC, 1973., str. 37-45.

⁹ BATOVIĆ, 1979., str. 473-633. Te kulturne veze, možda je važno naglasiti, ne funkcionišu prijevojem na Ivanu, koji se za čovjeka toga vremena pokazao kao nesavladiv, nego Neretvicom, a zatim podnožjem planine Vranice dalje prema Butmiru i Kaknju.

¹⁰ BENAC, 1957., str. 61-92.

¹¹ MARIJANOVIC, 2000., 181-182.

¹² BENAC, 1958., 3-106.

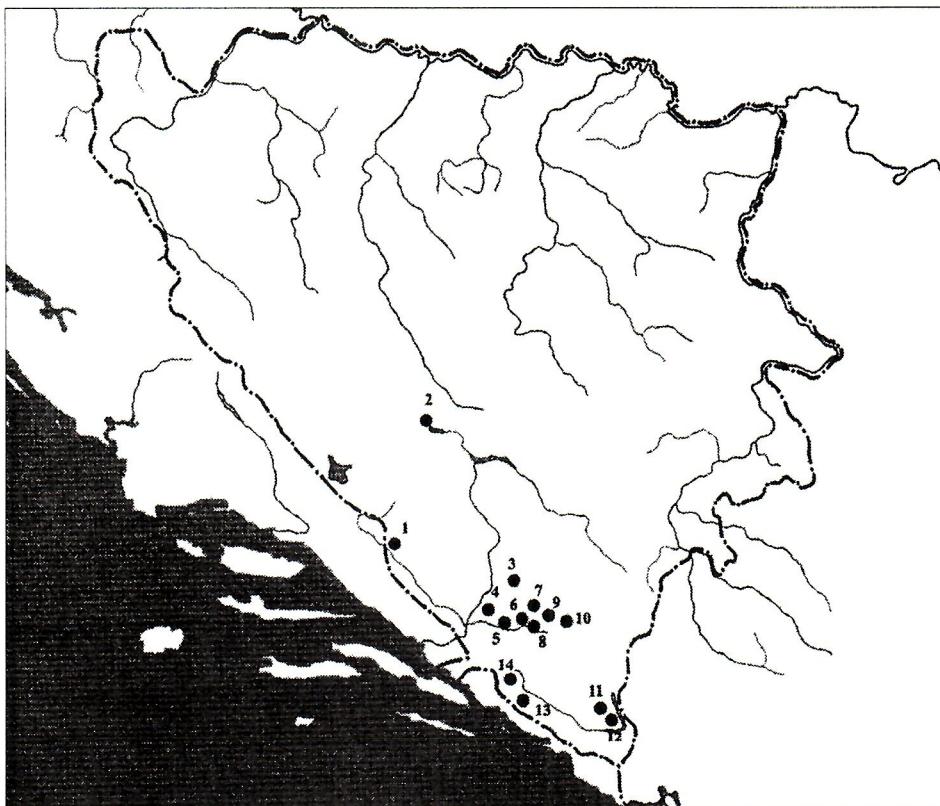
¹³ MARIJANOVIC, 1981., 1-97.

¹⁴ BENAC, 1979., 15-26.

¹⁵ MARIJANOVIC, 2003., 25-159.

¹⁶ ČOVIĆ, 1978., 133-147.

¹⁷ ISTI, 1999., 18-28.

Sl. 1. Eneolitičke kulture u Hercegovini

- (1. Ravlića pećina, 2. Velika gradina, 3. Zelena pećina, 4. Guvine,
 5. Badanj, 6. Džakulina glavica, 7. Lazaruša, 8. Gornje Banje,
 9. Jejinovača, 10. Hateljska pećina, 11. Leskova glavica, 12. Orah,
 13. Manastirska pećina, 14. Pećina Greben).

Kraj brončanoga i početkom željeznoga doba na cijeli prostor BiH donijet će značajne kulturne promjene.¹⁸ Tada će s nastankom željeznoga doba od 9. st. pr. Kr. Neretva postati određena granična zona, koja je upravo ovdje dijelila, ne samo "dvije kulturne skupine već i dvije znatno šire kulturne oblasti".¹⁹ To znači da su se krajevi zapadno od Neretve nalazili unutar srednjodalmatinskog kulturnog kruga, a oni istočno od nje pod utjecajem glasinačke kulturne skupine. S tim u svezi, značajno

¹⁸ BATOVIĆ, 1983., 271, 331-357.

¹⁹ Čović, 1999., 29.

je ukazati na to vrijeme kada su nove tehnologije utjecale na unaprjeđenje društvenih odnosa i stvaranje složenijih gospodarskih kretanja. Naravno da su i posljedice bile znatne. Dolazilo je do raslojavanja unutar plemenskih zajednica i izdvajanja jednoga vjerojatno ratničkoga sloja koji je već tada bio u stanju postavljati i određena pravila.²⁰

U takvim okolnostima kod svih tada poznatih etničkih zajednica: Delmata, Narensa, Deretina, Daorsa i Ardijeja, aktualna naselja i dalje su bile gradine, koje se u svom temeljnem obliku nisu mijenjale, sve do dolaska Rimljana na ove prostore. Najčešće su to impresivni lokaliteti kod kojih je sigurnost postignuta mudrim izborom pogodnoga mjesta za naseljavanje i konstrukcijom moćnih fortifikacija uklopljenih u prave obrambene sustave kakvi se još uvijek mogu vidjeti na ostacima gradina: Ograć u Hodbini, Zvonigrad u Pologu, Gradina u Ošanićima, Martinovića Gomili ili Prenju kod Stoca.²¹ Iako do danas, sa izuzetkom Gradine u Ošanićima, nisu sustavno istraživane, njihovi ostaci ukazuju na više činjenica. Osim što je potvrđen i naglašen kontinuitet njihove naseljenosti, one su i značajan dokaz graditeljskoga koncepta, koji je, istovremeno, zadovoljavao gospodarske, društvene i političke kriterije zajednica, koje su ih gradile i u njima obitavale.

Zahvaljujući arheološkim, onomastičim i topografskim istraživanjima u značajnije promjene ovi prostori će ući tijekom 5. st. pr. Kr. Dok su u to vrijeme kulturni utjecaji s Glasinca i prostora sjeverozapadnoga Balkana postupno slabjeli, strujanja iz Sredozemlja postajala su sve intenzivnija.²² O tome svjedoče brojni nalazi koji ukazuju na nesumnjive grčke, italske ili etrurske elemente.²³ Uz njih, u stoljećima koja su uslijedila, značajnijim će se pokazati helenistički utjecaji grčkih gradova. Stjecajem okolnosti, postali su upečatljivi zahvaljujući plemenu Daorsa iz razloga što se centri njihove plemenske zajednice grad Daorson, Gradina u Ošanićima kod Stoca (Sl. 2) i danas prepoznaju, kao značajan punkt helenističke urbane, materijalne i duhovne kulture.²⁴ Zbog snažnih utjecaja s juga, postali su primjer visokociviliziranoga protourbanog koncepta društvenoga razvoja.²⁵ To je podrazumijevalo razvijenu društvenu bazu s prepoznatljivom aristokratskom hijerarhijom koja je, s moćnom gospodarskom samostalnošću,

²⁰ MARIJAN, 2001., 156-157.

²¹ ČOVIĆ, 1999., 30-31.

²² MARIJAN, 2001., 161.

²³ ISTI, 2001., 100-102.

²⁴ MARIĆ, 1985., 47-53.

²⁵ ISTI, 1976., 247-254.

kroz akumulirani kapital, ostvaren snažnim trgovačkim vezama (prije svega s helenističkim svijetom), postavila, za to vrijeme, visoke standarde urbanoga življenja.²⁶ Dokaz za to jest impresivno utvrđenje, grad s megalitskim zidom i kulama, složenim stambenim objektima, sustavom horizontalnih i vertikalnih prometnica, s gradskim trgom i čitavim nizom drugih objekata, koji ga čine, iznimno, ekskluzivnim prema širem, znatno zaostalijem, ilirskom okruženju.²⁷

Sl. 2.
*Gradina u Ošanićima
kod Stoca.*

Prostor Hercegovine, a posebno krajevi uza sliv Neretve, u novu fazu svoga razvitka dolaze s pojmom Rima, točnije, od trenutka kada se istočna obala Jadrana našla pod udarom rimske imperijalne politike koja će, s dolaskom Rima u posjed cijelog Plinijeva Ilirika, odnosno Apijanove Ilirije, cijela Provincija biti uključeni u stroge norme rimske romanizacije.²⁸

Već s prvim vojnim akcijama dolina Trebižata je postala glavna prometnica, koja je rimskim ratnicima omogućavala najpogodniju liniju djelovanja duboko u delmatski teritorij.²⁹ Česte ratne operacije i snažan

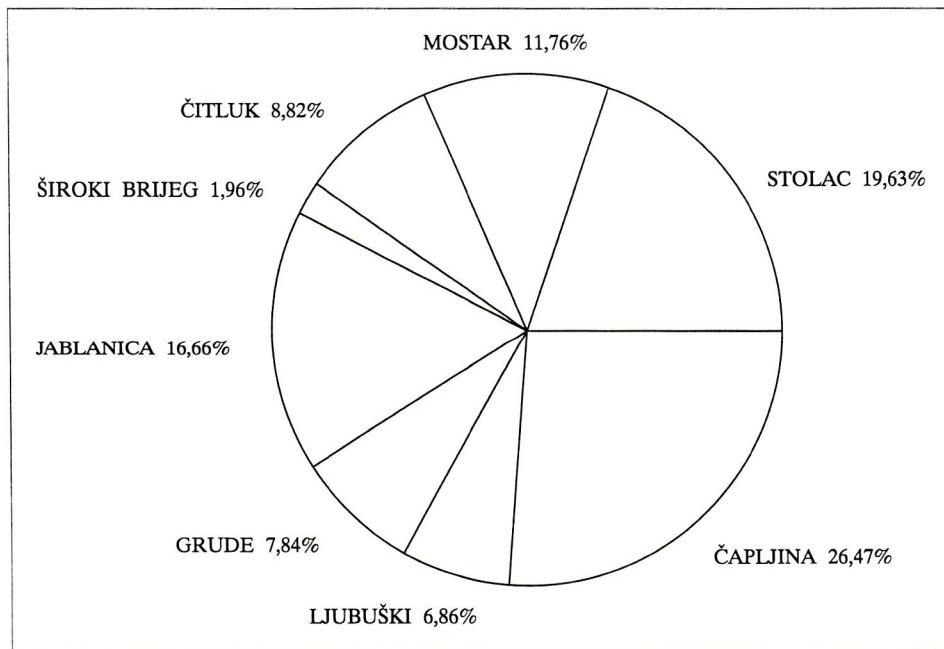
²⁶ ISTI, 1979., 23-113; BOJANOVSKI, 1988., 88-99.

²⁷ MARIĆ, 1976., 247-254; ISTI, 1972.-1973., 237-256.

²⁸ BOJANOVSKI, 1985., 36-54.

²⁹ ZANINović, 1976., 169-184; ISTI, 1980., 173-180.

otpor delmatskih branitelja tjerale su Rimljane na jačanje svojih borbenih linija na potezu Burnum - Gardun, izgradnjom vojnoga logora na lokalitetu Graćine u Humcu kod Ljubuškog.³⁰ Njegova izgradnja značila je razvojni poticaj cijelom kraju, posebno otkada je uz logor egzistiralo i veteransko naselje.³¹ U susjedstvu s Naronom, kao sjedištem sudbenoga konventa i važnoga trgovinskog središta, i nedalekom Salonom kao administrativnim i kulturnim centrom cijele Provincije, ovo naselje je bilo razlogom, što je prostor donje Neretve s krajevima uz Trebižat od 1. st. postao najgušće naseljen i urbaniziran prostor.³² Za ilustraciju od ukupno 102 naselja i 35 vila rustika, na tom prostoru registrirana su (Sl. 3) 53 naselja i 22 gospodarska imanja - vile rustike.³³ Od tog broja, na prostoru Ljubuškog je 7 naselja i 3 vile; zatim Čapljine 27 naselja i 14 vila; Gruda 8 naselja

Sl. 3. *Grafikon zona naseljenosti.*

³⁰ ISTI, 1984., 65-75; BOJANOVSKI, 1985., 67; ISTI, 1988., 366-367.

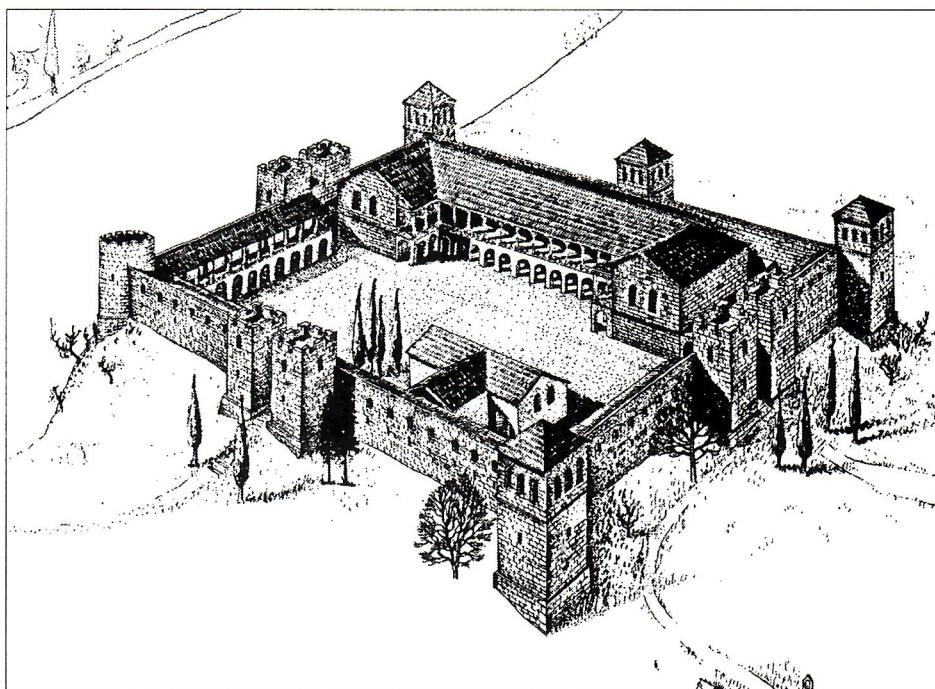
³¹ ISTI, 1985., 65-94; PAŠKVALIN, 1985., 119-130; VASILJ, 1998., 13-14.

³² Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ALBiH), 1988., tom 3, regija 20.

³³ Ove podatke potrebno je uzeti s podosta obzira jer u najviše slučajeva nisu rezultat sustavnih istraživanja nego subjektivne slike terena koji je izvanredno bogat arheološkim materijalom.

i 3 vile te Čitluka 9 naselja i 2 vile. Na žalost, od svih tih, registriranih, lokaliteta do danas arheološki su istražena tek 2: gospodarski kompleks u Mogorjelu³⁴ (Sl. 4) i vila rustika u Višićima kod Čapljine.³⁵

Na terenu, sličnu situaciju susrećemo na Dubravskoj visoravni, uz rijeku Bregavu ali i sjevernije uz rijeku Neretvu. Iako je od rijeke Bune do Potoka i Bijelog Polja, sjeverno od Mostara, registrirano 12 naselja i 5 vila: Tepčoći, Krehin Gradac, Buna, Potoci ili Hodbina, arheološki nije bilo moguće ući u trag nekoga naselja koje bi tijekom antike moglo imati neki veći značaj.³⁶ Razlog je jednostavan, jer se ni jedan od tih lokaliteta nije našao u programu nekoga sustavnog istraživanja. I situacija s Dubravskom visoravni i okolicom Stoca nije znatno drugačija. Na tom gusto urbaniziranom prostoru, na kome je evidentirano čak 27 naselja, 6 vila: Rotimlja, Crnići, Pješivac, Trijebanj, i više obrambenih objekata,³⁷

Sl. 4. *Mogorjelo, rekonstrukcija vile iz IV. st.*

³⁴ PATSCH, 1922., 57; BOJANOVSKI, 1969., 137-163; ISTI, 1988., 125-126.

³⁵ ĆREMOŠNIK, 1965., 147-260.

³⁶ BOJANOVSKI, 1988., 116-128; PAŠKVALIN, 1999., 47-82.

³⁷ ALBiH, 1988., tom 3, regija 20.

izdvaja se naselje koje je, kako situacija na terenu ukazuje, nastalo spontano, vjerojatno uskoro nakon razaranja Gradine u Ošanićima. Tijekom 1. st. uz rijeku Bregavu na mjestu današnjega Stoca nastalo je naselje koje bi moglo biti stari Diluntum, jedno od značajnijih municipalnih središta.³⁸ Iako znanost, još uvijek ubikaciju Diluntuma drži otvorenim pitanjem, o tome možda izravno svjedoči natpis s formulom LDDD - l(oco) d(at) d(ekreto) d(ekurionum) (CIL III 13784, Stolac),³⁹ ali i čitav niz drugih benefcijarnih, epigrafskih i arheoloških spomenika, koji Stolac potvrđuju kao najvažnije naselje između naronitanske i epidauritanske regije.⁴⁰

Povoljan položaj je, već u antici, kraj uz gornju Neretvu (danasm potez uza suvremenu komunikaciju Jablanica - Konjic) učinio vrlo iznimno vrijednim. Na tom relativno malom prostoru, naseljenom Narensima, koje Plinije (III., 143) sa 102 dekurije spominje u naronitanskom konventu, registrirano je 21 naselje i 10 vila.⁴¹ Plodno zemljiste, blizina rijeke i važne prometnice (samo u mjestu Podorašac otkrivena 4 miljokaza)⁴² nesumnjiv su razlog, što se uz naselja u Konjicu, Ostrošcu, Orahovici i Buturović Polju razvija i nekoliko gospodarskih imanja u Lisičićima, Čelebićićima, Čiševinama i Falanovu Brdu.⁴³ Veliki broj naselja i znatan broj nalaza, posebno epigrafskih, ipak nisu u mogućnosti dati potvrdu o mogućem municipalitetu nekoga od njih. Zbog toga preostaje tek pretpostavka da je to mogla biti privilegija nekoga naselja u okolini Konjica.

Na sjeveru Hercegovine, u zoni Neretve prema Rami, tijekom antike formirana je najmanja, ali značajna urbana zona, koju Plinije (III., 143), također, spominje kao civitas naronitanskoga juridičkog konventa.⁴⁴ Iako se žitelji Rame spominju samo unutar 14 dekurija, formirali su više naselja: Rumboci, Lug, Proslap kod Šćita, Ankula, Gradac, kojima je centar mogao biti negdje u Gornjoj Rami koju izvori u srednjem vijeku spominju kao centar poznate župe.⁴⁵ Ono što je neosporno i važno istaknuti jest značaj Rame kao rudnoga središta gdje su se eksploatirale rude bakra i srebra, a zatim, zahvaljujući čvoruštu nekoliko značajnih prometnih pravaca, i uspješno transportirale.⁴⁶

³⁸ ALBiH, 1988., tom 3, regija 20.

³⁹ BOJANOVSKI, 1988., 100-101.

⁴⁰ TRUHELKA, 1892., 350-359; BASLER, 1988., 31-40.

⁴¹ ALBiH, 1988., tom 3, regija 21.

⁴² BASLER, 1955., 223.

⁴³ ISTI, 1955., 223-226; BOJANOVSKI, 1988., 133-141.

⁴⁴ VEGO, 1957., 99; BOJANOVSKI, 1988., 129-132.

⁴⁵ ISTI, 1988., 130.

⁴⁶ PAŠALIĆ, 1960., 38-39.

Potpun urbani način življenja stanovnika cijele regije podrazumijevao je i određene kultne navike. Važno je, pri tome, istaknuti, da su bitnu kariku u složenim procesima romanizacije imala oficijelna božanstva rimskoga panteona, koja su svoje mjesto našla i na prostorima Hercegovine. Dok se Jupiterov kult štovao u Krehinu Gracu⁴⁷ i Cericu kod Mostara,⁴⁸ reljefi Minerve i Venere otkriveni su u Baricama kod Ostrošca⁴⁹ i Dubici kod Buturović Polja,⁵⁰ nisu nedostajali ni kultovi s Istoka. Ti se spomenici, s posvetom perzijskom bogu svjetlosti i sunca Mitri posebno aktualanom tijekom 3. i 4. st., nalaze i spominju na više lokaliteta, a posebno u Potocima kod Mostara,⁵¹ u Konjicu⁵² i Lisićićima.⁵³

Za razliku od klasične, kasnu antiku je obilježilo kršćanstvo koje je, vjerojatno, sa svojim spomenicima, prije svega bazilikama, dalo značajan doprinos, ne samo u duhovnoj sferi, nego i vizuri tadašnjih naselja.⁵⁴ Od ukupno 20 objekata ovoga tipa, najpoznatije su one u Mogorjelu (Sl. 5),⁵⁵ Nerezma i Docu kod Tasovčića,⁵⁶ Klobuku,⁵⁷ Borasima,⁵⁸ Docu kod Vitine,⁵⁹ Mokrom,⁶⁰ Žitomisliću⁶¹ i Cimu,⁶² ali i nešto sjevernije u Potocima⁶³ i Varvari kod Prozora,⁶⁴ zatim u Lisićićima⁶⁵ i Barama⁶⁶ između Jablanice i Konjica, te najudaljenija u Salakovoј Kuli⁶⁷ uz antički put prema Sarajevskom polju.⁶⁸ Kasna antika, opterećena gospodarskom krizom carstva, s barbarima na granicama, nemirima, podjelama, općim strahom i neizvjesnošću

⁴⁷ IMAMOVIĆ, 1977., 138.

⁴⁸ ISTI, 1977., 140.

⁴⁹ BASLER, 1955., 225.

⁵⁰ ČREMOŠNIK, 1954., 185-186.

⁵¹ PATSCH, 1904., 246-272.

⁵² ISTI, 1897., 629-656; BASLER, 1955., 224.

⁵³ ISTI, 1955., 225.

⁵⁴ ISTI, 1972.

⁵⁵ ISTI, 1958., 45-62; ISTI, 1986., 67.

⁵⁶ ČREMOŠNIK, 1965., 147-260; SERGEJEVSKI, 1959., 163-173.

⁵⁷ ISTI, 1954., 189-210.

⁵⁸ BASLER, 1986., 66.

⁵⁹ ISTI, 1986., 66.

⁶⁰ SERGEJEVSKI, 1960.-1961., 211-228.

⁶¹ ANĐELIĆ, T., 1999., 3-60.

⁶² ISTI, 1974./1976., 179-244.

⁶³ BASLER, 1886., 66, 78.

⁶⁴ PATSCH, 1906., 157.

⁶⁵ ČREMOŠNIK, 1954., 211, 226.

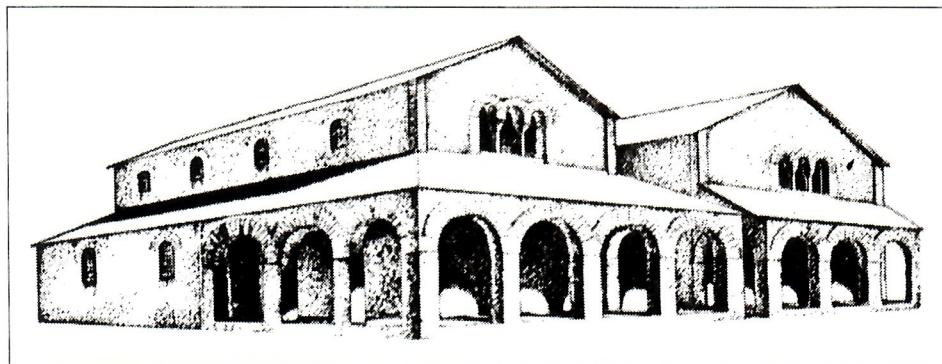
⁶⁶ GLAVAŠ, 1985.-1986., 113-128.

⁶⁷ BOJANOVSKI, 1988., 141.

⁶⁸ Informativno pogledati ALBiH, 1988., tom 1 i 3, regije 20, 21, 24 i 25.

nesigurnoga vremena mijenja dotadašnje navike urbanoga življenja. Naime, uslijedio je proces kastrizacije, jer je bilo nužno osigurati život i zaštititi imovinu.⁶⁹ To se rješavalo pretvaranjem nekih objekata u prava utvrđenja, upravo onako kako je to učinjeno u Mogorjelu, gdje je jedno gospodarsko imanje pretvoreno u tipičan kasnoantički kastrum.⁷⁰ Za ovo podneblje, taj proces se ogledao u pojavi ponovnoga naseljavanja starih gradina kao provjerениh punktova sigurne zaštite.⁷¹ Iako ova pojave do sada nije bila predmetom znanstvenih istraživanja, treba je ubuduće imati u vidu, jer je neosporno da se u kasnoj antici na tim bolje zaštićenim mjestima gradi više kršćanskih objekta koji se pri tome nisu mogli nalaziti izvan većih ili manjih urbanih cjelina.⁷²

Vrijeme, koje je uslijedilo, posebno nakon prodora Zapadnih i Istočnih Gota i njihove vladavine, prevlasti bizantske teme, doseljavanja slavenskih plemena, dominantnih franačkih utjecaja, karolinške renesanse, a posebno s afirmacijom prvih srednjovjekovnih država, ove krajeve je uvelo u nove procese što su se s punom snagom odrazili na sve segmente življenja. Iako dugotrajni i nerijetko destruktivni nisu potpuno poremetili norme urbanoga življenja utemeljene tijekom antike, a koje, kako je vidljivo, iz te tradicije baštinimo i danas.

Sl. 5. *Mogorjelo, rekonstrukcija crkava.*

⁶⁹ CAMBI, 2002., 212.

⁷⁰ BASLER, 1958., 45-62.

⁷¹ SUIĆ, 1976., 235.

⁷² Na žalost, znanost na ova i brojna druga pitanja koja se postavljaju, zbog sustavne neistraženosti i nedostatka osjećaja adekvatne procjene svih vrijednosti naše prošlosti, nije zadovoljavajuće odgovorila.

Zaključak

Na prostoru BiH tijekom antike izdvajaju se 4 urbane zone: centralna, sjeveroistočna i sjeverozapadna Bosna te Hercegovina, koje su rezultat specifičnih geomorfoloških, hidroloških, društvenih, gospodarskih, kulturnih i političko-imperijalnih procesa kojima su bili izloženi.

Takva pojava posebno je interesantna na prostoru Hercegovine gdje je, ustvari, rijeka Neretva bila glavna odrednica tim pojavama. Ona je sa svojim pritokama, tijekom milenija, određivala sudbinu ovih prostora. Služeći, preko Jadranu, kao spona mediteranskoga svijeta sa zaleđem, utjecala je na formiranje svih segmenata društvenih, gospodarskih i kulturnih odnosa. To će se, posebno, značajnim pokazati tijekom antike kada, za primjer, od 1. st. prostor uz donju Neretvu postaje najgušće naseljen kraj provincije Dalmacije. Osim Čapljine i Ljubuškog slična pojava je registrirana i u okolini Stoca, Mostara, Rame te Jablanice i Konjica. Ukupno su u toj regiji registrirani: 102 naselja i 35 villa rustika. Ipak takav trend, zbog povijesnih okolnosti, nije bilo moguće slijediti. Vrijeme, koje je slijedilo nakon kasne antike s prodom Zapadnih i Istočnih Gota, bizantskom prevlašću, doseljavanjem slavenskih plemena, franačkih utjecaja, karolinške renesanse, a posebno, s afirmacijom prvih srednjovjekovnih država, ove procese usporava i reducira, ali ih ne prekida. Jednostavno ih, preko srednjeg vijeka baštinimo do danas.

Snježana VASILJ

BEITRAG ZU GEDANKEN ÜBER DIE BESIEDELUNGSZONEN IN BOSNIEN-HERZEGOWINA WÄHREND DER ANTIKE

Zusammenfassung

Auf dem Gebiet von Bosnien-Herzegowina waren in der Antike vier urbane Zonen aufgeteilt: Mittel-, Nordost- und Nordwestbosnien sowie die Herzegowina, als Ergebnis spezifischer geomorphologischer, hydrologischer, gesellschaftlicher, wirtschaftlicher, kultureller und politisch-imperialer Prozesse, denen diese ausgesetzt waren.

Besonders interessant war es auf dem Gebiet der Herzegowina, wo der Fluss Neretva die Entwicklungen bestimmte. Der Fluss mit seinen Zuflüssen änderte und bestimmte im Laufe der Jahrtausende das Schicksal

dieser Gebiete. Über die Adria die mediterrane Welt mit dem Hinterland verbindend beeinflusste er die Bildung aller Bereiche gesellschaftlicher, wirtschaftlicher und kultureller Beziehungen. Das kommt insbesondere in der Antike zum Ausdruck, als im 1. Jh. der Raum um die Unterneretva die am dichtesten bevölkerte Gegend der Provinz Dalmatien wurde. Außer Čapljina und Ljubuški wurde die gleiche Entwicklung in der Umgebung von Stolac, Mostar, Rama, Jablanica und Konjic registriert. Es wurden in der Region insgesamt 102 Siedlungen und 35 Villen Rustika registriert. Aufgrund historischer Umstände konnte dieser Trend nicht weiter entwickelt werden. Die Zeit nach der Spätantike hat durch das Eindringen von West- und Ostgoten, die byzantinische Übermacht, die Ansiedelung slawischer Stämme, durch fränkische Einflüsse, die karolingische Renaissance, und besonders durch die Affirmation mittelalterlicher Staaten diese Prozesse verzögert und reduziert, hat sie jedoch nicht gestoppt. Sie sind über das Mittelalter hinaus bis in die heutige Zeit wirksam.

Literatura

- ANĐELIĆ, T., Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara, Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Sarajevo (GZM), n. s. A, XXIX, Sarajevo, 1974. (1976.), 179-244.
- ISTI, Ranokršćanska dvojna bazilika, u Žitomislićima kod Mostara, Mostar, 1999.
- BASLER, Đ., Dolina rijeke Neretve od Konjica do Rame (Jablaničko jezero), GZM n. s. A, X., Sarajevo, 1955., 219-229.
- ISTI, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1972.
- ISTI, Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Bosni i Hercegovini, Praistorija jugoslavenskih naroda, Sarajevo (PJZ), I., Sarajevo, 1979., 331-335.
- ISTI, Kršćanska arheologija, Mostar, 1986.
- BATOVIĆ, Š., Jadranska zona, PJZ II., Sarajevo, 1979., 473-634.
- ISTI, Kasno brončano doba na istočnom jadranskom primorju, PJZ IV, Sarajevo, 1983., 271-373.
- BENAC, A., Zelena pećina. Istorijat istraživanja i terenski podaci, GZM n. s. A, XII, Sarajevo, 1957., 61-92.
- ISTI, Neolitsko naselje u Lisićićima kod Konjica, ND NRBiH, Sarajevo, 1958.
- ISTI, Prelazna zona, PJ II, Sarajevo, 1979., 363-470.

BOJANOVSKI, I., Mogorjelo - Rimsko Tures, GZM n. s. A, XXIV, Sarajevo, 1969., 137-163.

ISTI, Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (Pagus scunasticus), 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški, 1985., 65-94.

ISTI, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela ANUBIH LXVI, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo (CBI) 6, Sarajevo, 1988.

CAMBI, N., *Antika*, Zagreb, 2002.

ČOVIĆ, B., Od Butmira do Ilira, Sarajevo, 1976.

ISTI, Bronzano doba u Hercegovini - stanje i problemi istraživanja, Tribunija, Trebinje, 1978.

ISTI, Mostarsko područje u prahistorijsko doba, Hercegovina, 4-5 (12-13), Mostar, 1998.-1999.

ČREMOŠNIK, I., Nešto o antičkim naseljima u okolini Konjica, GZM n. s. A, IX, Sarajevo, 1954., 179-188.

ISTI, Rimska vila u Višićima, GZM n.s. A, XX, Sarajevo, 1965., 147-260.

GLAVAŠ, T., Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica, GZM n. s. A, 40-41, Sarajevo, 1985.-1986., 113-128.

IMAMOVIĆ, E., Antički kultni i votivni spomenici na području BiH, Sarajevo, 1977.

KUJUNDŽIĆ, Z., Gravura na stijeni i gravirani ukrasi na upotrbnim predmetima, GZM n. s. A, 44, Sarajevo, 1989., 21-38.

MARIĆ, Z., Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine, GZM n. s. A, XXVII- XXVIII (1972.-1973.), Sarajevo, 1973., 5-59.

ISTI, Ošanići, centar Daorsa - kulturno-historijske značajke, HAD, Zagreb, 1976., 247-254.

ISTI, Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini, Materijali 20, Beograd, 1985., 47-53.

ISTI, Helenistički utjecaji na ilirsko pleme Daorsa, Godišnjak CBI, 31/29, Sarajevo, 2000., 37-52.

MARIJAN, B., Željezno doba na južnojadranskom području, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (VAHD) Split, 93, Split, 2001., 2-204.

MARIJANOVIĆ, B., Ravlića pećina (Peć Mlini), GZM n. s. A, 37, Sarajevo, 1981., 1-97.

ISTI, Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale, Monografije 2, Zadar, 2000.

PAŠALIĆ, E., Antička naselja i komunikacije u BiH, Sarajevo, 1960.

PAŠKVALIN, V., Područje Mostara u antičkom i kasnoantičkom dobu do dolaska Hrvata, Hercegovina, 4-5 (12-13), Mostar, 1999., 47-82.

- PATSCH, K., Mithraeum u Konjicu, GZM IX, Sarajevo, 1897., 629-656.
- ISTI, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije, GZM XVI, Sarajevo, 1904., 33-59.
- SERGEJEVSKI, D., Staro-hršćanska crkva u Klobuku, GZM n. s. A, IX, Sarajevo, 1954., 189-210.
- ISTI, Bazilike u Nerezima i Docu, GZM n. s. A, XIV, Sarajevo, 1959., 163-173.
- ISTI, Bazilika u Mokrom, GZM n. s. A, XV-XVI, Sarajevo, 1960.-1961., 211-228.
- SUĆ, M., Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb, 1976.
- VASILJ, S., Hardomilje, prapovijesno i antičko doba, monografija, Hardomilje, 1998., 13-34.
- ISTA, Sliv rijeke Neretve - život kroz tisućljeća, H A, 10, Pula, 2003., 125-140.
- WHALLON, R., The Papeolithic site of Badanj, Recent axcavations and results of analysis, GZM n. s. A, 44, Sarajevo, 1989., 7-20.
- ZANINOVIC, M., Rimska vojska u razvitu antike na našoj obali, Materijali XII, Zadar, 1976., 169-184.
- ISTI, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, HAD, Split, 1980., 173-180.
- ISTI, Vojni značaj Tilurija u antici, HAD, Split, 1984., 65-75.